

TILSHUNOSLIK FAN SIFATIDA.*Andijon davlat chet tillari instituti**Sayfiddinova Madina Sardorbek qizi**Ilmiy maslahatchi : Xomidova Malohat*

Annotatsiya: Maqola tilshunoslik fanining kelib chiqishi, rivojlanishi va interdisciplinar xususiyatlarini o'rganadi. Tilning ijtimoiy ahamiyati va boshqa fanlar (tarix, etnografiya, psixologiya, antropologiya, matematika, geografiya, fizika) bilan bog'liqligi ta'kidlanadi. Qadimgi Yunoniston va Hindistondagi dastlabki tilshunoslik izlanishlaridan tortib, XIX asrda qiyosiy-tarixiy metodning shakllanishiga qadar bo'lgan davr tahlil qilinadi. Frans Bopp, Yakob Grimm, Rasmus Rask, Aleksandr Vostokov kabi muhim olimlarning hissalar va ularning hind-yevropa tillari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashdagi roli ko'rsatiladi. Tilning mohiyati haqidagi ikki qarama-qarshi nuqtai nazar (tabiiy va ijtimoiy hodisa sifatida) muhokama qilinadi va tilshunoslikning umumiy tilshunoslikni tushunishdagi ahamiyati ta'kidlanadi. Maqolada Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Alisher Navoiy kabi o'zbek tilshunoslarining hissalar ham eslatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, til tarixi, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, interdisciplinar tadqiqotlar, Frans Bopp, Yakob Grimm, Rasmus Rask, Aleksandr Vostokov, Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Alisher Navoiy, tilning mohiyati, hind-yevropa tillari, lingvistika, tilning ijtimoiy ahamiyati.

Abstract: The article examines the origin, development and interdisciplinary features of linguistics. The social importance of language and its connection with other sciences (history, ethnography, psychology, anthropology, mathematics, geography, physics) are emphasized. The period from the early linguistic research in ancient Greece and India to the formation of the comparative-historical method in the 19th

century is analyzed. Contributions of important scientists such as Franz Bopp, Jacob Grimm, Rasmus Rask, Alexander Vostokov and their role in determining the relationship between Indo-European languages are shown. Two contrasting views of the nature of language (as a natural and social phenomenon) are discussed and the importance of linguistics in understanding general linguistics is emphasized. The article also mentions the contributions of Uzbek linguists such as Mahmud Koshghari, Zamakhshari, Alisher Navoi.

Keywords: Linguistics, history of language, comparative-historical linguistics, interdisciplinary studies, Franz Bopp, Jacob Grimm, Rasmus Rask, Alexander Vostokov, Mahmud Koshgari, Zamakhshari, Alisher Navoi, the essence of language, Indo-European languages, linguistics, social importance of language.

Абстрактный: В статье рассматриваются зарождение, развитие и междисциплинарные особенности языкознания. Подчеркивается социальная значимость языка и его связь с другими науками (историей, этнографией, психологией, антропологией, математикой, географией, физикой). Анализируется период от ранних лингвистических исследований в Древней Греции и Индии до становления сравнительно-исторического метода в XIX веке. Показан вклад таких важных ученых, как Франц Бопп, Якоб Гримм, Расмус Раск, Александр Востоков, и их роль в определении родства индоевропейских языков. Обсуждаются два противоположных взгляда на природу языка (как природного и социального явления) и подчеркивается значение языкознания в понимании общего языкознания. В статье также упоминается вклад узбекских лингвистов, таких как Махмуд Кошгари, Замахшари, Алишер Навои.

Ключевые слова: Лингвистика, история языка, сравнительно-историческое языкознание, междисциплинарные исследования, Франц Бопп, Якоб Гримм, Расмус Раск, Александр Востоков, Махмуд Кошгари, Замахшари, Алишер Навои, сущность языка, индоевропейские языки, лингвистика, социальное значение языка .

Tilshunoslik til haqidagi mustaqil va aniq fan bo'lib, tilning kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyot jarayonlari va qonuniyatlarini ilmiy asosda o'rganadi. Bu fan muayyan va umumiy tilshunoslik sohalaridan iborat. Tilshunoslik mikrolingvistika va makrolingvistikaga ajratiladi. Mikrolingvistika tilning faqat ichki, ya'ni fonetik, leksik va grammatik tuzilishini, makroling-vistika esa tilni boshqa fanlar bilan qo'shib o'rganadi. «Tilshunoslik asoslari» kursi til haqidagi fanlarning asosiy masalalarini o'rganadi, shu bois, bunday bilimlarga ega bo'lmasdan uning ayrim bo'-limlarini to'liq tasavvur qilish mumkin emas. Tilshunoslik fani tekshiradi-gan muammolardan eng asosiylari «Tilshunoslik asoslari» fanida o'rganiladi. Tilni tilshunoslikdan tashqari falsafa, mantiq kabi boshqa fanlar ham o'rganadi.

Til va jamiyat taraqqiyoti bog'liqligi tufayli tilni sotsiologlar ham o'rganadilar. Tilshunoslar ham tarix, etnografiya, psixologiya, antropologiya, matematika, geografiya, fizika kabi fanlarga oid materiallar va xulosalardan foydalanadilar. Dunyoda tilshunoslik borasidagi ilk qadamlar insonlar o'rtasidagi mulo-qotga bo'lgan zaruriyat sezilgan davrlardan e'tiboran qo'yilgan, desak yang-lish bo'lmaydi. Tilshunoslik fani eng uzoq tarixga ega bo'lgan fanlar sirasiga kiradi. U eramizdan bir necha yuz yillar avval Qadimgi Hindiston va Qadimgi Yunoniston (Gretsiya)da taraqqiy eta boshlagan. Qadimgi Yunoniston olim va faylasuflari o'rtasida so'z va uning tushuncha mohiyati o'rtasidagi bog'lanishning mavjudligi masalasi ancha munozaralarga sabab bo'ldi. Bularning natijasi o'laroq olib borilgan tahlillar, kuzatishlar pirovardida tilning so'z boyligi, so'zlarning paydo bo'lishi haqidagi dastlabki nazariy fikrlarga asos solindi. XIX asrning birinchi yamida tilshunoslik sohasida juda katta maralarga erishildi. Xususan, bu davrda tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metod shakllandi va unga hamohang tarzda til haqidagi fan ham qiyosiy-tarixiy tilshunoslik fani deb yuritila boshlandi. Bu davrda Yevropa tillarining sanskrit (qadimgi hind) tili bilan uzviy bog'lanishi borligini sezgan holda bu tillarning o'zaro aloqadorlik, bog'liqlik taraflari jiddiy o'rganila boshlandi. Ayniqsa, tillarni qiyosiy-

tarixiy o'rganish borasida nemis olimlari Frans Bopp (1791-1867), Yakob Grimm (1785-863), daniyalik olim Rasmus Rask (1787-1832), rus olimi Aleksandr Vostokov (178-864), chex olimi Dobrovskiy (1753-1829) kabilarning xizmatlari katta bo'ldi. Qiziqarli tarafi shuki, mazkur olimlar bir-birlariga bog'liq bo'lmagan holatda va bir davrning o'zida tillarni qiyosiy-tarixiy jihatdan o'rganish metodi, g'oyasi va tamoyillarini ishlab chiqish borasida bir nuqtada uchrashdilar. 1818-yilda F.Boppning «Sanskrit tilining yunon, lotin, fors va nemis tillariga qiyosan tuslanish sistemasi haqida» nomli asari chop etildi. Unda F.Bopp mazkur tillarning morfologik tuzilishini ko'rsatib bergan. Qolaversa, u hind-yevropa tillarining ko'p jihatdan mushtaraklikka ega bo'lganligini, xususan, grammatik qurilishini bir xilda ekanligini, bu tillarning bir o'zak tildan kelib chiqqanligini asoslab bergan. Xuddi shu yili R.Raskning «Qadimgi shimoliy til yoki island tilining kelib chiqishiga oid tadqiqotlar» nomli ilmiy ishi e'lon qilindi. R.Rask ham o'z asarlarida tillarning yaqinligini va o'xshashligini aniqlashda ularning grammatik qurilishi, tovushlarning bir-biriga mos kelishi kabi holatlar asos bo'lishini ta'kidlaydi. 1819-yilda Y.Grimmning «Nemis grammatikasi» nomli asarining birinchi jildi dunyo yuzini ko'rди. 1920-yilda A.Vostokov qalamiga mansub «Slavyan tili haqida mulohazalar» nomli ilmiy asar chop etildi. E'lon qilingan bu ishlarda insoniyat tillarini yangi tarixiy nuqtayi nazardan o'rganish metodi boshlab berildi. Umuman, tilshunoslik fanining taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan olimlar bu Ferdinand de Sossyur, Grosse, Boduen de Kurtene, N.Y.Kru-shevskiy, eramizdan oldingi IV asrda yashagan hind olimi Panini; grek tilshunoslari Demokrit, Epikur, Geraklit, o'zbek tilshunoslari Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Alisher Navoiy kabilardir. Ular til haqidagi fanning yaratilishida o'zlarining salmoqli ilmiy g'oyalari, izlanishlari bilan ishtirok etganlar. Tilshunoslik umumiy tilshunoslikning muammolarini tushunishga tayyorlaydi va, shu bilan birga, til haqidagi dastlabki ma'lumotlarni beradi.

TILNING MOHIYATI.

Tilshunoslik tarixida ikki qarama-qarshi fikr o'rtasida kurash boradi. Bular:

1. Avgust Shleyxer (XIX asr) asos solgan tilning tabiiy hodisa ekanligi haqidagi fikr. Bu g'oyaga binoan til paydo bo'ladi, rivojlanadi, kezi kelganda yo'q bo'ladi, o'ladi. Bu fikrni olimlar quyidagicha dalillaydilar: lotin, sanskrittilari o'lik tillar hisoblanadi. Bu tillar xuddi tabiiy hodisalar kabi paydo bo'lgan, yashagan va o'lgan.

2. Materialistik tilshunoslik til tabiiy hodisadir, degan g'oyani rad etadi. Tilning paydo bo'lishi va taraqqiyoti insoniyat jamiyati bilan uzviy bog'langan. Jamiyatdan tashqarida yashagan inson bolasi gapirmaydi. Irsiyat qonuniga tilning aloqasi yo'q. Masalan, o'zbek farzandi ruslarning qo'lida tarbiyalansa, ruscha gapiradi. Demak, til ijtimoiy xarakterga ega, chunki ularniyat taraqqiyotidagi mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladi. Til jamiyat bilan paydo bo'lganidek, jamiyat bilan birga o'ladi. Til - insoniyatning eng muhim aloqa vositasi. Aloqa boshqa vositalar bilan ham o'rnatilishi mumkin: Morze alifbosi, imo-ishora va boshqalar. Masalan, Afrikada uzoq masofaga axborot berish uchun qo'llanadigan nog'ora tovushlari, Kanar orollarida ishlatiladigan "Xushtak -tili" shular jumlasidandir. Boshqa aloqa vositalari tilga nisbatan yordamchi, ikkinchi darajalidir. Til va boshqa aloqa vositalarini birlashtiruvchi xususiyatlar quyidagilar:

- fikr va hissiyotni ifodalashi;
- ijtimoiy, chunki jamiyat tomonidan yaratilib, unga xizmat qilishi;
- moddiylik (tovush to'lqinlari, grafik chizmalar...);
- obyektiv borliqni aks ettirishi.
- til fikr va hissiyotlarni ifoda qiluvchi vosita. Inson uni barcha faoliyatida qo'llaydi. Boshqa aloqa vositalarining ishlatilish ko'larni cheklangan, masalan, ko'cha harakati belgilari faqat haydovchilarga xizmat qiladi;
- til quruq axborotning o'zinigina bir shaxsdan ikkinchi shaxsga yetkazmasdan, balki gapiruvchining bu axborotga munosabatini, uning xohish-istagi va bahosi, ruhiy holatini aks ettiradi.

- tildan boshqa hamma signal sistemalari sun'iydir, ular inson tomonidan yaratiladi va sharoitga ko'ra o'zgartirilishi mumkin.

Sun'iy vositalarni yaratishda hamma odamlar emas, mazkur sohani yaxshi biluvchi kichik bir guruh ishtirok etadi. Til odamlarning istak - xohishiga bog'liq bo'lmaydi, uni jamiyat a'zolari o'zgartirmaydi. Til asrlar davomida jamiyatga xizmat qiladi. Til vajamiyat doimo bir - birini taqozo etadi. Boshqa signal sistema-lari tilga nisbatan ikkilamchi, unga qo'shimcha vosita sifatida namoyon bo'ladi, tilni to'ldiradi. Til o'ziga xos serniologik sistema (ishoralar sistemasi) bo'lib, jamiyatda asosiy va eng muhim fikr almashish quroli, jamiyat tafakkurining rivojlanishini ta'minlovchi, avloddan avlodga madaniy-tarixiy an'analarni yetka-zuvchi vosita xizmatini o'taydi.

Til va tafakkur chambarchas bog'liq bo'lib, tilsiz fikrni ifodalash sira mumkin bo'lmaganidek, tafakkursiz til o'z ifodasini shakllantira olmaydi. Fikr va so'z munosabatijuda murakkab bo'lib, fikr so'zlarda o'z ifodasini topmaguncha, ya'ni so'zlardan tarkib topgan ifoda qolipiga tushmaguncha yuzaga chiqmaydi. Fikrning mohiyatini tashkil etadigan har qanday idrok ham faqat so'zlar vositasi bilangina namoyon bo'ladi. Til va tafakkur faqat kishilargagina xos bo'lib, bosh ruhiyatning moddiyligi bilan bog'liqdir. Til va tafakkur bir narsa emas. Tafakkur tashqi moddiy olamning kishilar miyasida aks etishining yuksak shaklidir. Til esa tafakkurni fikrning ma'lum bir shakliga solib, so'zlar, so'z birikmalari va jumlar orqali ifodalaydi. Til grammatikaning o'rganish manbai, tafakkur mantiqning o'rganish manbaidir. Til barcha uchun birday xizmat qiladi. Bir tilda gaplashuvchi jamiyat a'zolarining fikrlashlari bir xil bo'lmaydi.

TILNING PAYDO BO'LISHI .

Tilning qachon va qayerda paydo bo'lganligi hali aniqlangan emas. Uning paydo bo'lishi masalasi ko'p zamonlardan beri insoniyatni qiziqtirib keladi. Bugunga qadar fanda eng dastlabki til (yoki tillar) qanday tovush yoki so'zlar yig'indisidan iborat bo'lgan, degan savolga aniq javob topilmagan. Ba'zi olimlarning fikricha, eng dastlabki

til (tillar) taxminan bundan yarim million yil ilgari paydo bo'lgan. Til taraqqiyotining yozuv paydo bo'lgandan avvalgi holati biz uchun qorong'idir.

U davrda tovushlar qanday talaffuz qilingani, ularning bir-biri bilan qay tarzda bog'langani, so'zlarning qanday ma'nolarni ifodalagani kabi savollarga javob yo'q. Albatta, tilning paydo bo'lish jarayoni juda murakkab bo'lib, bu masala bilan tilshunoslikdan tashqari antropologiya, psixologiya va etnografiya kabi fanlar ham shug'ullanadi. Tilshunoslik tarixidan ma'lumki, grek faylasuflari ikki xil farazni o'rta tashladilar. Demokrit va boshqalar narsa bilan narsa nomi orasida bog'lanish yo'q, til inson tomonidan yaratilgan, degan fikrni ilgari surishadi. Bular anomalistlar deyiladi. Platon boshliq olimlar narsa bilan uning nomi orasida bog'lanish bor, degan fikrni ilgari surishgan. Hozirgi tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaraganda, dastlabki, ya'ni ilk chog'lardagi narsa nomi bilan ayni shu narsa orasida bog'lanish bo'lmagan. Bunday bo'lsa, tillarning soni 5000 dan ortib ketmasdi. Tilning paydo bo'lishi haqida quyidagicha farazlar mavjud:

1. Tovushga taqlid farazi. Bunga ko'ra, ibtidoiy odamlarning turli tovushlarga, hayvon va qushlar ovozigacha, tabiat hodisalariga taqlid qilishi jarayonida so'z yasalgan (kukushka, gavkat, miyov ...). Bu faraz noto'g'ri, albatta, chunki u til va tafakkur birligiga ziddir.

2. Undovlar farazi - ikkinchi farazdir. Bu qadimiy faraz bo'lib, uning asosida odamlar hayvonlarning baqiriq-chaqiriqlarini o'rganib, ular orqali o'zlarining ichki kechinmalari, g'am-alamlarini ifodalashgan (oh, uh kabi). Fransuz olimi Jan Jak Russo ham shu farazni quvvatlagan. Bu faraz ham tilning jarniyat bilan bog'liqligini inkor etadi. His-tuyg'ularni bildirish uchun jamiyatning mavjudligi shart emas. Lekin til faqat jamiyat bor joydagina mavjud.

3. Mehnat chaqiriqlari faraziga ko'ra, odamlar jamoa bo'lib mehnat qilayotganlarida mehnatni tashkil qilishda foydalanilgan tovushlar asosida til paydo bo'lgan, deb hisoblanadi.

Tilshunoslik – insoniyat tarixi qadar qadimgi va murakkab fan. Uning predmeti – tilning o'zi, uning kelib chiqishi, tuzilishi, funksiyasi va jamiyatdagi roli. Tilshunoslikning turli yo'nalishlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, tilni har tomonlama o'rganishga xizmat qiladi. Masalan, fonetika tovushlarni, fonologiya esa ularning tizimdagi vazifasini, morfologiya so'zlarning tuzilishini, sintaksis esa gaplarning tuzilishini o'rganadi. Semantika so'zlarning ma'nosini, pragmatik esa tilning ijtimoiy kontekstidagi qo'llanilishini o'rganadi. Tarixiy tilshunoslik esa tillarning tarixiy rivojlanishini, taqqoslash tilshunosligi esa turli tillar orasidagi o'xshashlik va farqlarni o'rganadi. Tilshunoslik nafaqat tilning o'ziga, balki uning inson ongi, madaniyati va jamiyat bilan bo'lgan munosabatlari ham qiziqadi. Uning usullari ham xilma-xil: kuzatish, tahlil, taqqoslash, eksperiment va boshqalar. Tilshunoslikning zamonaviy rivojlanishi kompyuter texnologiyalari bilan ham chambarchas bog'liq bo'lib, korpus tilshunosligi va kompyuter lingvistikasi kabi yangi yo'nalishlarni vujudga keltirdi. Shunday qilib, tilshunoslik – doimiy rivojlanayotgan va yangi kashfiyotlarga boy fandır.

Tilshunoslik nafaqat tilning o'zi, balki uning atrofidagi dunyo bilan bo'lgan munosabatlarni ham o'rganadi. Masalan, kognitiv tilshunoslik til va fikrlash o'rtasidagi bog'liqlikni, sosyolingvistika esa til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni, psixolingvistika esa til va ong o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Bundan tashqari, tilshunoslik amaliy jihatlariga ham ega: tilni o'rgatish, tarjima qilish, nutq terapiyasi va boshqalar. Zamonaviy tilshunoslikda korpus lingvistikasi, ya'ni katta matn korpuslarini kompyuter yordamida tahlil qilish kabi yangi usullar qo'llanilmoqda. Bu usullar tilshunoslarga tilning haqiqiy qo'llanilishini o'rganishga imkon beradi. Shuningdek, tilshunoslik bir qator boshqa fanlar, jumladan, antropologiya, sotsiologiya, psixologiya, tarix va informatika bilan chambarchas bog'liq. Uning yutuqlaridan turli sohalarda, jumladan, axborot texnologiyalari, ta'lim va sog'liqni saqlashda foydalaniladi. Tilshunoslikning doimiy rivojlanishi va yangi usullarni qo'llash, til haqidagi bilimlarimizni chuqurlashtirishga va tilning murakkab mexanizmlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. "Yo'ldashev, I.(2007). Tilshunoslik asoslari".
2. "Khayrullayev, A. (1996)."O'zbek tilshunosligi asoslari". Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi.
3. "Azimov, A. & Abdullaeva, F. (2011)."O'zbek tili morfologiyasi". Tashkent: O'zbekistan Milliy Ensiklopediyasi.
4. Safarov, A. (2005)."O'zbek tilining fonologiyasi". Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim vazirligi.